

‘Die dit Biljet afscheurt, sal een Kogel tot vereeringh genieten’

PAMFLETTEN, PETITIES EN PUBLIEKE POLITIEK IN DE LATE ZEVENTIENDE EEUW

Het Rampjaar 1672 was een keerpunt in de Nederlandse geschiedenis.¹ Tientallen gelijktijdige opstanden in verschillende steden en de gruwelijke moord op Johan en Cornelis de Witt zorgden ervoor dat bestuurders (ook bekend als regenten) na 1672 meer dan voorheen de noodzaak voelden verantwoording af te leggen over hun beleid. Deze verandering van een gesloten naar een meer open bestuurscultuur was nauw verbonden met het feit dat de Republiek tijdens het Rampjaar het toneel was van een explosieve stijging van het aantal politieke publicaties (pamfletten) en de opkomst van een nieuw medium: de gedrukte petitie. Na het Rampjaar ging de pamflettenstorm weliswaar liggen, maar de gedrukte petitie had onder inwoners van de Republiek een plek veroverd als hét medium voor politieke oppositie. Bij onlusten en oproeren verschenen na 1672 dan ook stevast deze gedrukte petitiees. Voorafgaand aan het Rampjaar was dit niet het geval. Dit artikel beschrijft de achtergronden van dit nieuwe medium en geeft aan op welk moment, hoe en waarom burgers overgingen tot het massaal verspreiden van deze publicaties.

De zeventiende eeuw was het toneel van een ontwikkeling die in recente historiografie ook wel de ‘informatierevolutie’ is genoemd. Door een transformatie van de nieuwscultuur veranderde het leven van de West-Europeaan tijdens de zeventiende eeuw ingrijpend op allerlei gebieden. Cultuur, literatuur, wetenschap en vooral politiek raakten in een stroomversnelling door de steeds snellere distributie van gedrukte informatie.² De Nederlandse Republiek liep voorop in deze ontwikkeling. Sinds de late zestiende eeuw ging er nauwelijks een bestuurlijk meningsverschil voorbij zonder een begeleidend debat in gedrukt werk.³ De Opstand heet onder geschiedschrijvers niet voor niets de eerste propagandaoorlog.⁴

Ondanks het feit dat politieke debatten en pamfletten tot de alledaagse zeventiende-eeuwse gang van zaken behoorden, waren tijdgenoten het erover eens dat tijdens het Rampjaar 1672 iets bijzonders was gebeurd. In 1672 verschenen 1600 (normaal 300 per jaar) van deze politieke drukwerken in een totale oplage die bij

* Michel Reinders (1979) promoveerde in 2008 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op zijn proefschrift over het Rampjaar 1672. Hij werkte daarvoor als freelance journalist voor diverse kranten en bladen. Hij publiceerde verder over het gebruik van pamfletten als historische bron, over politiek in de zeventiende eeuw en over vroegmoderne politieke bekwaamheid. reinders@fhk.eur.nl

benadering ergens tussen de één en twee miljoen stuks lag.⁵ ‘Wat regende ’t alom Pasquillen [= pamfletten] door het lant’, merkte een ooggetuige op over het Rampjaar.⁶ Een apart deel van deze politieke drukwerken kan dienen om politieke participatie te peilen: de gedrukte petitie. Voor dit artikel zijn alle pamfletten uit 1672 in detail bestudeerd. Onder de 1600 drukwerken was slechts een klein aantal petities: 39. Toch was dit kleine aantal significant. Uit bestudering van populair drukwerk in de periode 1650-1688 blijkt dat in de periode voor het Rampjaar geen enkele gedrukte petitie verscheen, terwijl deze drukwerken na 1672 regelmatig opdoemen.⁷

Een lange traditie

Het indienen van een petitie, ook bekend als rekest (request) of verzoekschrift, was tijdens de vroegmoderne tijd in West-Europa een algemeen geaccepteerde manier voor burgers en onderdanen om invloed uit te oefenen op (lokaal) bestuur. De petitie was voor beide partijen (overheid en bestuurde) een handig middel om conflicten op te lossen. De problemen waarover deze verzoekschriften meestal handelden, waren stedelijke aangelegenheden als de indeling van de publieke ruimte, infrastructuur, het economische leven en officiële aanbevelingen voor (publieke) functies.⁸

Petitities waren typisch collectieve ondernemingen. Groepen inwoners kwamen bij elkaar om een rekest op te stellen, vaak met behulp van een advocaat die ervoor moest zorgen dat de overheid op de juiste manier werd aangesproken. Aan het indienen van een rekest waren strikte regels verbonden. De meest aanzienlijke burgers presenteerden de handgeschreven petitie aan de bestuurders, waarbij zij zichzelf als ‘supplianten’ omschreven. Zij droegen hierbij vaak hun mooiste kleding. De burgers deden er alles aan om zich netjes en gehoorzaam op te stellen, terwijl zij de magistraten tegelijkertijd het idee wilden geven dat het verzoekschrift afkomstig was van mensen die serieus genomen dienden te worden.⁹

Het idee dat een petitie door de juiste persoon ingediend moest worden, was geen fictie. Tijdens een oproer in Middelburg in 1702 diende een aantal oproerige burgers zo’n verzoekschrift in bij de magistraat. De oproerlingen wachtten voor het stadhuis op antwoord, maar de magistraat overwoog het niet eens te lezen als de burgers niet konden aantonen dat de petitie werd gesteund door gekwalificeerde personen. Uiteindelijk wist een van de oproerige burgers de Middelburgse gildemeesters zover te krijgen dat zij hun steun wel wilden betuigen, waarna de magistraten het rekest accepteerden. Een deel van de Middelburgse regenten moest vervolgens zelfs opstappen.¹⁰ Dit voorbeeld geeft de diepgewortelde en wijdverbreide ongelijkheid van de vroegmoderne politiek goed weer. Een petitie waar tien aanzienlijke burgers hun naam onder hadden geschreven, maakte op een zeventiende-eeuwse Nederlander veel meer indruk dan een petitie die door honderd boeren was gesigneerd.¹¹



Ondertekening van 't zoopies Request te Rotterdam in 't Jaar 1784. Bron: Atlas van Stolk 449

Er bestond ook aan de kant van de ontvanger een vaste procedure voor de behandeling van een ingediende petitie. Een bestuurder, vaak een speciaal daarvoor bedoelde 'requestmeester', nam het document in ontvangst. De regent toetste de eisen vervolgens op geldigheid en redelijkheid, waarna de bestuurders een oordeel formuleerden en de handgeschreven petitie aan de indieners teruggaven.¹²

Gedrukte petities

Normaal gesproken waren deze petities niet politiek van aard. Dit veranderde in tijden van crisis, zoals tijdens het Rampjaar. Er veranderde in 1672 nog iets. Petitiees werden toen niet meer alleen aan de desbetreffende overheid aangeboden. Ze verschenen ook in druk op de markt voor politieke publicaties. Petitiees werden hiermee onderdeel van de zeventiende-eeuwse pamfletcultuur.

Het indienen van een petitie was in wezen een teken van onderdanigheid, omdat de indiener de persoon of instantie bij wie hij zijn document neerlegde als autoriteit erkende.¹³ Burgers die hun petitiees als publicatie verspreidden, zochten steun bij een andere macht. Door petitiees als pamflet uit te brengen, verschoof een deel van de autoriteit naar het anonieme publiek van pamfletten. Deze gedeeltelijke machts-overdracht ging niet ongemerkt voorbij aan ambtsbekleders, die al snel neppetitiees

op de markt brachten om steun voor hun plannen te veinzen.¹⁴ In het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam dit in de Nederlandse Republiek overigens nog niet op grote schaal voor. Het leeuwendeel van de gedrukte petitieën was daadwerkelijk afkomstig van burgercollectieven. Deze petitieën waren meer dan andersoortige pamfletten als gedichten en dialogen de ‘dragere van publieke opinie’. Zij waren tijdens het Rampjaar zo snel – en uit het niets – opgekomen als het politieke (massa)medium bij uitstek voor verontwaardigde burgers, dat een tijdgenoot de Republiek in dit jaar omschreef als: ‘De borgere komen uyt alle steden met requesten.’¹⁵

Onder invloed van de verwoestende kracht van de pamfletstorm deden zich na het Rampjaar twee simultane ontwikkelingen voor: in de kringen van het hof van stadhouder Willem III en bij een aantal regenten viel een beweging te bespeuren die naar politieke afsluiting neigde. Bestuurders wilden af van de constante noodzaak voor ruggespraak, consultatie en verantwoording aan de stedelijke achterban en het publiek van de politieke publicaties. Zo hield prins Willem III, die in 1672 op de golven van de oproerige burgerbeweging tot stadhouder was benoemd, steeds meer beslissingen buiten de Provinciale Staten en de Staten-Generaal.¹⁶ Tegelijkertijd werden bestuurders tijdens de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw in toenemende mate gedwongen hun beleid te rechtvaardigen voor een anoniem publiek. Dit publiek nam met veel enthousiasme deel aan een ‘nationaal’ politiek debat, dat in vergelijking met de periode voor het Rampjaar geïntensiveerd was. Dit debat was niet altijd even hevig. Het zette uit in tijden van politieke onrust en kromp in als deze onrust ging liggen. We zijn hier geen getuige van de opkomst van de ‘public sphere’ van Jürgen Habermas.¹⁷ Maar er was wel een verschil met voorheen. Als tijdens politieke onlusten het politiek debat verhit raakte, publiceerden burgers na 1672 gedrukte petitieën.

Waarom verdween de gedrukte petitie na het Rampjaar niet helemaal? En waarom ontsteege het debat de grenzen van de afzonderlijke steden? Voor het antwoord op deze vragen moeten we naar de deelnemers aan het politiek debat kijken. Deze deelnemers, voornamelijk burgers, waren sinds 1672 op een iets andere manier over zichzelf gaan denken. Een burger was in de zeventiende eeuw voornamelijk een politieke en juridische categorie in de samenleving. Een burger had privileges in een stad en had daarmee rechten en plichten die bij deze positie hoorden. Burgere betaalden belastingen en zorgden voor de leefbaarheid en veiligheid in een stad, onder meer door deel te nemen in een schutterij. Zij zagen zichzelf als verheven boven de groep werklozen, huislozen en eerlozen die bekend stond als ‘het graeuw’. Mensen die een politiek ambt ambieerden, moesten altijd burgerschap kunnen aantonen.¹⁸ Deze kenmerken maken burgerschap tot een uiterst lokaal fenomeen. Dit veranderde heel subtiel tijdens het Rampjaar. Toen omschreven burgers uit verschillende steden en provincies zichzelf in toenemende mate niet meer enkel als een lid van een lokale gemeenschap, maar als één groep met politieke zeggenschap. Het is deze door gedrukte petitieën in gang gezette verandering, een transformatie van lokaal naar bovenlokaal (of zelfs ‘nationaal’) burgerschap, die het poli-

tiek debat veranderde. Om deze verandering te verklaren, moeten we terug naar de gebeurtenissen van het Rampjaar.

Het Rampjaar als keerpunt

De totale vernietiging van de Republiek kondigde zich tijdens de winter van 1671 aan. De Franse koning Lodewijk XIV had zijn immense legers in de Zuidelijke Nederlanden verzameld. In Nederland waren het slechts de onverbeterlijke optimisten en de blinden die dachten dat de oorlog nog diplomatiek af te wenden viel. Nederlandse bestuurders werden zenuwachtig, want het Staatse leger had nog steeds geen leider, er was niet genoeg geld in kas om de gaten in de verdediging te dichten en het leger kampte met ernstige tekorten aan wapens en manschappen.¹⁹ De oplossing voor deze problemen was driedelig: ten eerste kwamen er nieuwe belastingen. Ten tweede benoemden de Staten-Generaal de prins van Oranje, die de afgelopen 22 jaar nog principieel buiten het bestuur was gehouden, tot kapitein-generaal van het leger. Ten derde moesten de Nederlandse burgers zelf meehelpen met het opwerpen van verdedigingsbolwerken en het verdiepen van loopgraven. Burgers werden zelfs naar het front gestuurd en dienden er rekening mee te houden dat zij persoonlijk de vijand te lijf moesten. Om deze moeilijke boodschap te verzachten, benadrukten regenten in hun propaganda burgerschap als het fundament van het Nederlandse bestuur. Burgers, zo schreven zij, daar kon een land op bouwen.²⁰

Het gevolg van deze actie was tegengesteld aan de bedoelingen van de overheden. De verdediging werd niet merkbaar beter door deze amateursoldaten. Burgers kregen daarentegen wel een argument in de schoot geworpen om na terugkomst van het front eisen te stellen aan hun bestuurders. Nadat de legers van Frankrijk, Münster en Keulen de provincies Gelderland, Utrecht en Overijssel binnen enkele tientallen dagen hadden veroverd en aansluitend de resterende provincies Holland, Zeeland, Groningen en Friesland dreigden binnen te vallen (en, zo dacht men, te vernietigen), waren burgers het erover eens dat een groot aantal regenten geen goed bestuur had geleverd. De burgers zelf hadden zich wel aan hun deel van de afspraak gehouden. Hadden zij niet netjes hun belasting betaald? Hadden zij niet geholpen met de verdediging? Hadden burgers niet eigenhandig meegevochten? Aangezien burgers, zoals een groot aantal auteurs beweerde, wel aan alle politieke voorwaarden hadden voldaan, hadden zij ook het recht verworven om deel te nemen aan politieke beslissingen.²¹ In vrijwel alle steden ontstonden oproeren. Overal verschenen groepen burgers voor het stadhuis. In hun handen hielden zij hun gedrukte politieke wensenlijstjes. De tijd van petities brak aan.²²

De eerste golf petities

Het Rampjaar kende twee verschillende golven van gedrukte petities, die overeenkwamen met twee golven oproeren in de meeste steden van de provincies Holland, Zeeland en Friesland. De eerste golf begon eind juni, toen in deze steden bekend werd dat een groot gedeelte van Nederland zonder noemenswaardig verzet in handen van de vijand was gevallen. Dat moest wel het gevolg zijn van verraad, beweerden de honderden nieuwsberichten die in juni en juli verschenen. Verhalen over verraad werden steeds talrijker, evenals een roep om de directe benoeming van de prins van Oranje tot het ambt van stadhouder; een functie die sinds de dood van Willem II in de meerderheid van de Nederlandse provincies onvervuld was gebleven.

Vanaf de laatste dagen van juni dwongen burgers in meerdere steden de plaatselijke magistraten de prins van Oranje naar hun stad te halen om hem zonder langer uitstel tot stadhouder te benoemen. Binnen enkele dagen voltrok hetzelfde scenario zich in Dordrecht, Haarlem, Schiedam, Rotterdam en Delft. De overige steden in Holland en Zeeland volgden binnen een week.²³ Naast overeenkomsten in de manier waarop deze rellen werden uitgevoerd, waren er ook grote overeenkomsten in de grieven, wensen en eisen die burgers in verschillende steden via petities bij hun overheden indienden en die – nadat zij onder drukpersen waren gelegd – binnen een mum van tijd over de Republiek waren verspreid. Petities en pamfletten grepen in elkaar. Pamfletauteurs bespraken in hun publicaties eisen en klachten uit petities. Het feit dat burgers uit verschillende steden door het lezen van deze pamfletten en van gedrukte petities wisten wat enkele dagen eerder door andere burgers was geëist, zette een intensivering van het politieke debat in gang.²⁴ Burgers kopiëerden elkaars klachten en kwamen erachter dat zij gezamenlijke doelen hadden.

Wat wilden burgers eigenlijk op dit moment van hun bestuurders? Een groot deel van de 59 verschillende eisen en grieven die tijdens de eerste golf van acht petities verscheen, eiste het stadhouderschap voor de prins van Oranje. Indiëners van petities beargumenteerden dat het stadhouderschap een cruciaal ambt was dat zijn waarde in de geschiedenis van de Republiek meermaals had bewezen. Daarnaast wilden burgers meer inzicht krijgen in het bestuur. Zo wilden ze graag weten wat hun afgevaardigden in de Provinciale Staten en de Staten-Generaal hadden gezegd.

De eerste golf petities was in ten minste één opzicht succesvol: de prins van Oranje werd tijdens de eerste dagen van juli tot stadhouder benoemd. De maatregelen om bestuur meer doorzichtig te maken, verdwenen vooralsnog in de ijskast. Er werd veel beloofd, maar nog niet bijzonder veel ondernomen. De oproeren verdwenen dan ook niet. Integendeel, zij verhevigden zelfs in zo'n sterke mate, dat een groep boze burgers in Den Haag op 20 augustus Johan en Cornelis de Witt vermoordde. Nederlanders hielden op dat moment de gebroeders De Witt persoonlijk verantwoordelijk voor het slechte bestuur in de Republiek.



Gaspar Bouttats, *De verminkte lichamen van de gebroeders De Witt, 1672*. Bron: Rijksmuseum, objectnummer RP-P-OB-77.122

De tweede golf petities

In de nasleep van de moord verloren honderden bestuurders hun ambt. Tegelijkertijd overspoelde een tweede golf petities de Republiek. Deze golf was een stuk groter in aantal (31 stuks) en de eisen en grieven verschilden van datgene wat in juni en begin juli was geëist. De petities van de tweede golf kwamen uit Leeuwarden, Sneek, Middelburg, Veere, Zierikzee, Tholen, Vlissingen, Goes, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Delft, Leiden en Dordrecht. In totaal stelden de burgers in deze steden nu 170 verschillende eisen.²⁵ Waar gingen de eisen en grieven in de tweede golf petities over? Bovenal wilden de burgers een nieuw bestuur installeren nadat het oude bestuur was verwijderd. Tientallen, zo niet honderden ambten zouden binnen enkele dagen beschikbaar komen. Burgers wilden *een* (niet noodzakelijkerwijs *de*) stem in de beslissing bij het aanstellen van nieuwe magistraten en vroedschapsleden. Daarnaast wilden zij zelf het bestuur van hun schutterijen aanstellen. Voor het eerste project verschenen vele lijstjes met namen van kandidaten die in de ogen van de burgers geschikt waren om de vrijgekomen ambten te vervullen. In de woorden van tijdgenoten moesten deze ambten worden vervuld door de meest 'bequaeme en aansienlijcke' burgers.²⁶ Het valt op dat de prins van Oranje en orangisme nauwelijks meer voorkwamen op de gedrukte petities die tijdens de tweede

golf verschenen. De mensen waarvan wij lang hebben gedacht dat zij handelden vanuit een rotsvaste, bijna aangeboren liefde voor de prins van Oranje, vonden op hun politieke wensenlijstjes geen plek meer voor Willem of zijn belangen. Waar in juni en juli nog zeven van de acht petities een of meer eisen over de prins of het stadhouderschap bevatten, daalde dit getal naar vier van de 31 petities in augustus, september en oktober 1672. Na augustus 1672 sloeg de burgerlijke propaganda (waar gedrukte petities nu deel van uitmaakten) een andere weg in dan Oranjepropaganda.²⁷ Door dit scheiden der wegen bleven gedrukte petities ook na het Rampjaar van belang, toen zij een oppositiemiddel werden tegen Oranjeregenten die met de hulp van de burgerbeweging in 1672 waren aangesteld.

Na het Rampjaar

Er bestaat een nogal hardnekkige historiografische traditie waarin het Rampjaar is omschreven als een geïsoleerde, uitzonderlijke en relatief gevolgloze uitbarsting in de Nederlandse geschiedenis.²⁸ Dit is onterecht. De nieuwigheden van het Rampjaar (de explosieve pamfletcultuur en gedrukte petities) hebben ingrijpende consequenties gehad. De gedrukte petities die sinds het Rampjaar deel uitmaakten van de Nederlandse pamfletcultuur, hadden twee gevolgen. Ten eerste gaven gedrukte petitie burgers in de late zeventiende en achttiende eeuw een nieuwe manier om invloed uit te oefenen op bestuur.²⁹ In navolging van het Rampjaar kwamen groepen burgers in de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw (soms meerdere keren) bij elkaar, bepaalden een strategie, stelden een petitie op en legden deze onder de drukpersen. Uiteraard ging een exemplaar naar lokale regenten die hier vervolgens op reageerden. Er waren echter ook exemplaren bestemd voor de pamflettenmarkt. Hier werden gedrukte petities gelezen door burgers uit verschillende steden en provincies. Dit had tot gevolg dat politieke wensen, grieven en eisen massaal werden vergeleken.

Zo stelden burgers zichzelf de vraag wat onder soortgelijke omstandigheden in andere plaatsen was geëist en welke effecten dit tot gevolg had gehad. Toen het Franse leger bijvoorbeeld Utrecht in 1673 verliet, stuurde de prins van Oranje de graaf van Hoorn naar Utrecht. Deze beloofde aan de inwoners van Utrecht dat ook in hun stad het bestuur gezuiverd zou worden, zoals een jaar eerder in Holland, Zeeland en Friesland was gebeurd. De burgerbeweging uit deze drie provincies werd in Utrecht dunnetjes overgedaan. Burgers dienden een petitie in bij de graaf van Hoorn, waarin zij meerdere veranderingen eisten en waarin zij aangaven wie zij geschikt achtten voor de vrijgekomen ambten. De burgers hadden de advocaat Anton Vermeer gevraagd om hun eisen netjes op papier te stellen, zodat zij de graaf op de juiste manier konden benaderen. De verschillende eisen behandelden dezelfde thema's als een jaar eerder in de andere provincies: bescherming tegen corruptie, de benoeming van de prins van Oranje tot stadhouder van Utrecht en een terugkeer naar de gereformeerde religie. Misschien nog wel belangrijker: ook deze

petitie was gedrukt.³⁰ Als gevolg hiervan zorgde deze petitie voor een intensief politiek debat in de hele Republiek. Pamfletschrijvers uit verschillende delen van het land reageerden op de petitie en op elkaar, waarmee zij een ketting van opinies aan elkaar regen. Omstreeks 1680 werd de petitie uit Utrecht als ‘het fameuse request’ beschreven en waren politiek commentatoren het erover eens dat het niet alleen nieuw, maar ook typisch voor die tijd was dat deze burgers als collectief hadden gehandeld met hun gedrukt verzoekschrift.³¹

Burgers vergeleken hun eigen situatie niet enkel met die in andere plaatsen. Ze keken ook terug in de tijd. Wat was er eerder eigenlijk overeengekomen tussen overheid en bestuurden? Wat zeiden de privileges en wat zeiden – na verloop van tijd – eerdere petities en de reacties hierop? Op 25 februari 1678 verscheen bijvoorbeeld in Enkhuizen een resolutie van de prins van Oranje in druk. De publicatie liet zien hoe een groep schutters bij de prins had geklaagd over het feit dat hun rechten en privileges te grabbel waren gegooid. Meer precies stelden deze mannen dat de eisen en grieven die in het Rampjaar tijdens de tweede petitiegolf aan de orde waren gekomen, de afgelopen jaren weer waren verkwanseld. Zo wachtten deze burgers nog steeds op de publicatie en ingebruikname van een resolutie van 26 augustus 1672 waarin stond dat de prins van Oranje of ‘burgers zelf’ een politieke zuivering konden afdwingen als dit noodzakelijk was.³² Tijdens oproeren in Deventer (1677), Zierikzee (1678), Dordrecht (1685) en Amsterdam (1684 en 1688) speelden petities een gelijksoortige rol.³³

Het feit dat burgers de vergelijking die zij maakten met andere plaatsen en andere tijden, verbonden aan het gebruik van petities, had grote gevolgen. Zoals de Amerikaanse historicus David Zaret voor een gelijksoortige situatie in Engeland heeft laten zien, klaagden burgers hierdoor in toenemende mate over onopgeloste problemen en beloftes die naar aanleiding van eerdere petities waren gedaan. Dit stimuleerde het idee dat politiek uit een constante dialoog met de overheid en met elkaar moest bestaan.³⁴ In de ‘publieke politiek’ die hieruit ontstond, verwezen burgers in hun petities en pamfletten naar (nog niet vervulde) beloftes uit het verleden en op andere plaatsen.

De pamfletschrijver Johan Gribbius somde bijvoorbeeld de petities op die tijdens het Rampjaar waren verschenen in de steden Delft, Gouda, Tholen, Zierikzee, Middelburg, Vlissingen, Veere, Goes, Leiden, Haarlem en Amsterdam (in werkelijkheid waren er in nog meer steden gedrukte petities verschenen).

Door publicaties zoals die van Gribbius groeide ook het gebruik bij pamflettisten en het pamfletpubliek om burgers als één groep te omschrijven, met zeggenschap en belangen die de grenzen van de eigen stad overstegen. Het publiek wist immers precies wat in andere steden en provincies was geëist, wat niet alleen het belang van publieke opinie in de Nederlandse Republiek bevorderde, maar ook de articulatie van een bovenlokaal burgerschap mogelijk maakte.³⁵



Titelpagina van Johan Gribbius, *d'Ontroerde Leeuw*, 1672. Bron: Pamfletcollectie Knuttel, nummer 10526

De zwarte kant van petities

Een tweede gevolg van de doorbraak van de gedrukte petitie in de Nederlandse Republiek gold voor overheidsbekleders, die openlijk in verzet kwamen tegen de

hun opgedrongen ‘publieke politiek’. Overheidspropaganda benadrukte juist het belang van onderdanigheid en gehoorzaamheid. De meeste regenten klaagden dan ook over de onfatsoenlijke manier waarop burgers hun regenten benaderden met hun wensenlijstjes. Het idee dat de burgerbeweging door middel van pamfletten en petitie de Nederlandse politiek zou verwoesten, werd geregeld herhaald in overheidspolemieken.

Het pamflet *Consideratien En Circumstantien* van Johan de Witt uit 1672 is een mooi voorbeeld voor het verduidelijken van deze houding.³⁶ De Witt klaagde in deze publicatie dat de orde was verstoord. Als de politiek, en erger nog: justitie, zou toegeven aan de autoriteit van de wensen, grieven en de oordelen van het publiek, dan zou ‘inder daedt niemandt van de Regenten of Ingezetenen deser Republijcke, daer den haet van de Gemeente op gevallen is, of noch op mocht komen te vallen, een eenigh moment seecker van sijn Eere, Lijfende Goedt’ zijn.³⁷ De Witt probeerde elk lid van het politieke systeem duidelijk te maken dat een macht zo wankel en veranderlijk als een publieke opinie niet het laatste oordeel mag geven over regenten. De Witt was als de dood voor de verandering die eerder tijdens het Rampjaar had plaatsgevonden en waarin een burgerpubliek het laatste oordeel in handen had gekregen. Volgens De Witt waren de burgers geenszins bekwaam deze taak uit te voeren; zij waren de *multitudo bestialis*, de amorfe massa.

De Witt kreeg bescheiden steun voor deze opvatting. Een pamflettist die het pseudoniem Borrebach hanteerde, schreef: ‘Men plackt Brieven en Requesten, Schimp-dichten bitter als gal, Boy [een synoniem voor oproerling] is meester over al.’³⁸ Een andere anonieme auteur schreef een ziedend libel tegen de burgerbeweging en haar publicaties door erop te wijzen dat het drukken van petitie en pamfletten fatsoenlijk besturen onmogelijk maakte:

‘Ick verwonder my ten hooghsten, dat de Magistraet niet rigoreuselijck daer teghen gaet op dat de onbeschaemde stoutheyt wat ingeteugelt werdt. De Plackers van Briefjes en uytstroojers van oproerige libellen behoorden met een eeuwige Brantmerck gebrant te werden’.³⁹

Een volgende schrijver verbond smaad aan rechteloosheid: ‘Men Druckt Boecken en Pasquillen, Niemandt wordt daer in belet; ’t Schijnt een Lant haest sonder Wet; Daer men toelaet al dees grillen.’⁴⁰ De schrijver die onder het pseudoniem Johannes Fidelis publiceerde, lichtte ook de problematische natuur van smaad toe: ‘Eer ghy een laster-woort hebt uitgesproken, heerscht ghy over het selve, maer als het gesproken is, heerscht het over u.’⁴¹

Er klonken ook stemmen die wezen op de negatieve kanten van het afleggen van verantwoordelijkheid door bestuurders. Jacob van Beveren, de heer van Zwijndrecht, werd in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld beschuldigd van corruptie met belastinginkomsten. Een van zijn aanklagers had gesuggereerd dat frauderende regenten alle publiek gefinancierde projecten die ‘onnoodigh ofte ondienstigh’ bleken te zijn dan maar moesten terugbetalen aan de samenleving.

Van Beveren viel deze gedachte aan en bekritiseerde in een adem de hele burgerbeweging:

‘Aengesien daer uyt tot irreparable schade van het gemeen soude komen te volgen, dat geen Regenten genegen soude wesen geduerende hare bedieninge eenige wercken te doen maken, uyt vreesse dat de selve by verloop van tijt qualijck opgenomen werdende, tot haren laste soude werden gebracht.’⁴²

Ondanks deze klachten erkenden regenten op hetzelfde moment de propagandamogelijkheden van de gedrukte petitie en omarmden dit nieuwe medium als handig middel in het dagelijks bestuur en als geheim wapen in hun politieke strijd. Voor politici was de petitie eigenlijk een heel mooi middel om de dagelijkse gang van zaken te vergemakkelijken. Ondanks het feit dat nogal wat bestuurders klaagden over de tijd die zij verloren door het grote aantal rekestranten voor de deur, kunnen we met enige zekerheid stellen dat een bestuurder liever een petitie las en beoordeelde dan dat hij een steen naar zijn hoofd kreeg geslingerd. Magistraten gaven aldus toe aan eisen, grieven en wensen in petities om de mensen die zij bestuurden tevreden en rustig te houden.⁴³ Daar kwam nog bij dat petities handig waren bij het opstellen van wetten en ordinanties. Na verloop van tijd werd het steeds normaler voor overheidsdienaren om op een petitie te wachten voordat zij de tekst van een nieuwe wet of verordening opstelden. Een groot aantal bepalingen blijkt zelfs letterlijk uit petities te zijn gehaald.⁴⁴ Dit werd overigens zonder enige schroom toegegeven. Zo verklaarde de ambtsfunctionaris die petities verzamelde voor de Rotterdamse vroedschap in 1672 dat een groot aantal rekesten ontbrak in zijn archief, omdat deze door de wetmakers waren meegenomen en gebruikt.⁴⁵

Bestuurders zagen nog een laatste voordeel in de petitiecultuur: regenten erkenden al snel het propagandapotentieel van gedrukte petities. Met een petitie kon immers tegelijkertijd steun voor beleid worden geveinsd en politieke tegenstanders worden zwartgemaakt. Het navolgende voorbeeld uit Amsterdam in 1672 laat dit zien.

Petities als propaganda

‘By weygeringh [sullen wy] op sijn Haegs huyshouden.’ Dit dreigement was het sluitstuk van een petitie waarop zes radicale politieke hervormingseisen stonden die op 23 augustus 1672, drie dagen na de moord op Johan en Cornelis de Witt, tegen de deur van het beursgebouw in Amsterdam was genageld.

Het rekest was anoniem, maar de personen die deze Amsterdamse petitie hadden opgesteld waren – gezien de eisen – schutters. Bang voor hun overheid waren zij niet. De verwijzing naar Den Haag (de plaats waar Johan en Cornelis waren vermoord) moest de Amsterdamse magistraten duidelijk maken dat zij niet terug-



Het aengeplackt Biljet, 1672. Bron: Pamfletcollectie Tiele, nummer 6125

schrokken voor geweld. De petitie uit Amsterdam verscheen op dezelfde dag dat deze op de deur van de Beurs werd geslagen ook in druk.⁴⁶

De schutters eisten zes veranderingen. Zo moesten alle schutterskapiteins met een plek in de vroedschap per direct worden ontslagen. Lokale overheidsdienaren mochten niet langer deelnemen in het bestuur van de handelsondernemingen VOC en WIC en de schuttersdoelen moesten in hun oude glorie worden hersteld. De oude stadsverdedigingswerken moesten weer in handen van de burgers komen. Ten slotte – en dit was de meest radicale eis – mocht geen persoon nog langer door coöptatie in het stadsbestuur terechtkomen: burgers kozen vanaf nu de nieuwe regenten zelf. Deze radicale rekestranten eindigden hun verzoekschrift met de hierboven genoemde bedreiging. Voor de Amsterdamse regenten die deze eisen aan de deur van de Beurs lazen, was nog een tweede dreigement opgeschreven: ‘Die dit biljet afscheurt, sal een Kogel tot vereeringh genieten, alsoo daar op gelet wordt.’⁴⁷

Lokale bestuurders schrokken van deze petitie. Tegelijkertijd zagen zij de mogelijkheden van het lijstje met politieke eisen. Er verschenen al snel nieuwe versies van deze petitie in druk, met aangepaste eisen.⁴⁸ De eerste nieuwe eis was: ‘Dat het Gelt van de finantie sijn Hoogheyd zal ter handen ghestelt worden.’ De petitie had opeens een Oranjeoogmerk. Daarenboven waren naast de schutterijen nu ook de

gilden deel van de onderneming. Zij wilden eveneens hun 'oude rechten' terug. Om het geheel verder te compliceren, verscheen een volgende versie van de petitie. Hierin stond wel de Oranje-eis, maar was de meest radicale eis van de originele petitie, dat burgers zelf hun nieuwe bestuurders kozen, verdwenen.⁴⁹

Dat we van een 'originele', tweede en derde versie kunnen spreken, blijkt uit verklaringen van tijdgenoten. Lucas Watering, zelf een schutter, kopieerde de inhoud van het 'originele' rekest in zijn dagboek. De Amsterdamse handelaar Isaak Pool deed hetzelfde. Alhoewel Pool de petitie parafraseerde, blijkt uit beide dagboeken dat de mannen de 'eerste' versie onder ogen hadden gekregen. Pool beschreef de rekestranten als 'Eenege stoute burgers' en voegde daar aan toe: 'In soma, tvolk heeft veel windt Indt hoeft Ruyen malkander op tegen haar maiestrادت dat onbehoorelyk (...) is en daar dient in versien te Zyn.'⁵⁰ De verschillende versies van de petitie laten zien dat verschillende groepen (schutters, orangisten, gilden) het belang van gedrukte petitie erkenden. Van een radicale burgerpetitie werd het document al snel ingezet door lokale groepen, regenten en orangisten die hun eigen versies in druk deden verschijnen. Petitie werden opgenomen als volwaardig medium in de Nederlandse pamfletcultuur.

Conclusie

In een zoektocht naar geld en hulp voor de verdediging van de Republiek nodigden regenten en hun publicisten in de eerste maanden van 1672 'het publiek' uit als een bepalende en zelfs oordelende macht in de Nederlandse politiek. Dit zette een aantal gebeurtenissen in gang die de Nederlandse politieke cultuur zou veranderen. De voornaamste verandering was dat Nederlandse burgers hun wensen, klachten, grieven en politieke opvattingen in een publiek debat kenbaar maakten door petitie te (laten) drukken.

Volgens de traditionele historiografie was het na de moord en de wetverzettingen in de herfst en winter van 1672 gedaan met de oproerige burgers en hun rekesten. Dit is niet correct. Alhoewel meer onderzoek noodzakelijk is, blijkt uit een eerste verkenning dat tijdens het laatste kwart van de zeventiende eeuw oproeren stevast gepaard gingen met gedrukte petitie. Regenten herkenden de kracht van dit medium en kwamen vervolgens met hun eigen neppetities op de proppen. Beide ontwikkelingen laten zien dat de gedrukte petitie na de explosieve introductie in 1672 een plaats had veroverd in de Nederlandse politieke cultuur.

Noten

1 P. Knevel, 'De politiek op straat. Over de vormen van stedelijk protest in de zeventiende eeuw', *Groniek* 31, 1997, p. 402-416; P. Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos. De geschiedenis van het rampjaar*

1672, Hilversum 1998; A. Munt, 'The impact of the rampjaar on Dutch golden age culture', *Dutch Crossing* 21, 1, 1997, p. 3-51.

2 Ian Atherton, 'The press and popular political opinion', in: Barry Coward (ed.), *A Companion to Stuart Britain*, Blackwell 2009, p. 88-110. Cf. J. Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-75*, Manchester 2010; T.N. Corns, 'Radical pamphleteering', in: N.H. Keeble (ed.), *Cambridge Companion to Writing of the English Revolution*, Cambridge 2006, p. 71-86; M. Knights, *Representation and misrepresentation in later Stuart Britain. Partisanship and political culture*, Oxford 2005; K. Loveman, 'Political information in the seventeenth century', *The Historical Journal* 48, 2005, p. 555-65; J. Peacey, *Politicians and pamphleteers. Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum*, Aldershot 2004; J. Raymond, *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain*, Cambridge 2003; T.C.M. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789*, New York 2002; D. Zaret, *Origins of democratic culture: printing, petitions, and the public sphere in early-modern England*, Princeton 2000; W. Frijhoff & M. Spies, *1650. Bevochten eendracht*, Den Haag 1999; A. Johns, *The Nature of the Book. Print Knowledge in the Making*, Chicago/London 1998; I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, Haarlem 1998; A. Halasz, *The marketplace of print. Pamphlets and the public sphere in early modern England*, Cambridge 1997; T. Harris, 'Problematising Popular Culture', in: T. Harris (ed.), *Popular culture in England c. 1500-1850*, London 1995, p. 1-27; Marika Keblusek, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken', in: Ad Knotter, Frank van Vree & Henk Klever (red.), *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992; C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*, Dordrecht/Boston/Lancaster 1987; J.M. Hayden, 'The uses of political pamphlets: the example of 1614-15 in France', *Canadian Journal of History/Annales Canadiennes d'Histoire* 21, 1986, p. 143-65; E.L. Eisenstein, *The printing revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 2000 [1e druk 1983]; H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*, Groningen 1972.

3 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten, 1566-1584*, Nijmegen, 1956; M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge 1992; Harline, *Pamphlets*; J.W. Koopmans (ed.), *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*, Leuven/Paris/Dudley 2005; M. Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672*, Amsterdam 2010.

4 R. Esser, "'Concordia res Parave Crescunt." Regional histories and the Dutch republic in the seventeenth century', in: Judith Pollmann & Andrew Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston 2007, p. 231.

5 Zie voor een revisie van het pamflet als bron voor politieke geschiedenis: F. Deen, D. Onnekink & M. Reinders (eds.), *Pamphlets and politics*, Leiden 2010.

6 *Wederlegging-gedicht, Van het Lasterschrift, Genaemt, Verhael van 't voornaemste*, Knuttel 10387, 1672, 7.

7 Alle 1600 pamfletten uit 1672 zijn in detail bestudeerd en aan de hand van correspondenties, egodocumenten en politieke aantekeningen gecontextualiseerd. Hiervoor zijn de volgende pamfletcollecties gebruikt: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. Bewerkt, met aantekeningen en een register der schrijvers voorzien*, 's-Gravenhage 1889; L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius*, 's-Gravenhage/Leiden 1882; P.A. Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, Amsterdam 1858; J.K.van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. Over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, Amsterdam 1868; W.C. Zijlstra, *Den Zeusen Beesem. Catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakaten en ordonnanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse bibliotheek*, Middelburg 1994; H.C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1862; M.W. Huiskamp, P.J. Boon & R.L.M.M. Camps (red.), *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de bibliotheek Arnhem 1537-1795*, Hilversum 1995; G. van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*, Groningen 1944; J.F. van Someren, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*, Utrecht 1915. De andere jaren zijn op basis van titels uit de Knuttel-catalogus bestudeerd. In de literatuur is niets te vinden over gedrukte burgerpetities vóór 1672 in Nederland.

- 8 P. Knevel, *Het Haags Bureau. 17e-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang*, Amsterdam 2001, p. 88; H. van Nierop, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic', in: A.K. Wheelock & A. Seeff (eds.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, Newark 2000, p. 33; Nationaal Archief, Den Haag (hierna NA) 3.03.01.01 inv. 4565, verzoekschriften Hof van Holland.
- 9 Cf. M. Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th Centuries', in: Catharina Lis e.a. (eds.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation*, Aldershot 2006; Knights, *Representation*; A. Wood, *Riot, rebellion and popular politics in early modern England*, New York 2002; G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2001; Knevel, *Het Haagse Bureau*; Zaret, *Origins*; Van Nierop, 'Private Interests'; M. van der Bijl, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral Middelburg tussen 1702 en 1715*, Groningen 1981; S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*, Amsterdam 1969.
- 10 Van der Bijl, *Idee en Interest*, p. 59-60.
- 11 Knights, *Representation*, p. 110.
- 12 Fockema, *De Nederlandse Staat*, p. 102. Cf. Knevel, *Het Haagse bureau*, p. 135.
- 13 Zie de honderden petities die bij het Hof van Holland en de Staten van Holland binnenkwamen, NA 03.01.01 3026 en NA 03.01.04 2202.
- 14 Cf. Peacey, *Politicians and Pamphleteers*, p. 252; Harris, 'Propaganda and Public Opinion', p. 66; Zaret, *Origins*, p. 233.
- 15 't *Hollandts Venezoen in Engelandt gebacken, Wederleyt*, Knuttel 10618, 1672, 7.
- 16 L. Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de republiek aan de ondergang ontsnapte*, Amsterdam 2009.
- 17 J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge 1989. Zie voor kritiek: J. van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge 2001; C. Calhoun, 'Introduction: Habermas and the Public Sphere', in: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge/Massachusetts/London 1992; S. Achinstein, *Milton and the Revolutionary Reader*, Princeton/New Jersey 1994, p. 9; Knights, *Representation and Misrepresentation*, p. 51; A.J. La Vopa, 'Conceiving a Public: Ideas and Society in Eighteenth-Century Europe', *The Journal of Modern History* 64:1, 1992, p. 168.
- 18 J. Kloek & K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Amsterdam 2002; H. Hendrix & M. M. Drees, *Beschaafde Burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd*, Amsterdam 2001; M. Prak, 'Burghers into citizens: Urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800)', *Theory and Society* 26, 1997, p. 403-420. Cf. P. Riesenbergh, *Citizenship in the Western tradition. Plato to Rousseau*, London 1992.
- 19 Er zijn meerdere uitstekende verhandelingen over de militaire geschiedenis van het Rampjaar. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1672-1673. Bijdragen tot de staats- en krijgsgeschiedenis van het vaderland*, 's-Gravenhage 1850; R. Fruin, *De oorlog van 1672*, Groningen 1972; Panhuysen, *Rampjaar 1672*.
- 20 Cf. J. Borstius, *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland*, Knuttel 10008, 1672; *Eenvoudig Burgerpraetje*, Knuttel 10014, 1672; J. de Huybert, *Placcaet Van de Edele Mogende Heeren Staten van Zeelandt, Nopende het heffen van een Contributie ende Leeninge. Van gewerckt Goudt en Silver*, Knuttel 10031, 1672; *Aenspraeck Tot het Gedreygde Nederlant. Si Dens Nobiscum, Quis Contra Nos?*, Knuttel 10026, 1672; J. Vinck, *Aanspraak aan alle Voorstanders der Vryheit van de verenigde Nederlanden*, Knuttel 10027, 1672; O.J. Coopmans, *De Geest van Bato, aen de Vrye Nederlanden*, Tiele 5813, 1672.
- 21 Cf. *Wacht-Praetje, Tusschen een Sarjant, Adelborst en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuyts aen de Uytrechtse Poort, den 1 September 1672*, Knuttel 10564, 1672; *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie*, Knuttel 10264, 1672; *Copie van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen N.N. Licentiaet in de Rechten tot Dantzigh: Behelsende in 't korte 't Geene in de Vereenigde Nederlanden sedert den Jare 1648, tot den Jare 1672 voorgevallen is, raeckende de Manieren en Maximen van Regeringe en Oorspronck der tegenwoordige Onheylen, de selvige in desen Jare door de verderffelijken Oorlogh der Koningen van Vrankrijk en Engelandt overgekomen*, Knuttel 10479, 1672; *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia, Gedaen aen sijn Hoogheyd den Heere Prince van Orange, Wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat Schip zijn geresen. Hier achter is bygevoeght een Bootsmans-Praet Voor Bootsmans-Recht. Als mede den Natuurlijcken Echo, uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Ian de Wit, nevens de Verhemelde Geest van de Heere van Buat, &c.*, Knuttel 10302,

1672; *Zee-mans Praetje, Voorgevallen Tusschen een Hoogh bootsman en Schieman, Gepast op de tegenwoordige gelegentheit van Hollandts Oorlogh en schielijcken Nederganck*, Knuttel 10234, 1672.

22 Cf. M. Reinders, 'Burghers, orangists and "good government": popular political opposition during the "Year of Disaster" 1672 in Dutch pamphlets', *The Seventeenth Century* 23:2, 2008, p. 315-346.

23 P. Valkenier, *'t Verwerde Europa I*, Amsterdam 1742, p. 684-85.

24 Tijdens de eerste petitiegolf verschenen de volgende rekesten in druk: *Coppe Van Request aen de Ed. Achtb. Heeren Borgermeesteren, Schepenen, en Raden der Stadt Middelburgh, met een Apostille daer op*, Knuttel 10159, 1672; *Oprechten Eysch, en versoeck, van de Borgerye, aen de Magistraet der Stadt Gorcom*, Petit 3960, 1672; *Request Aen Sijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orange*, Knuttel 10211, 1672; *Request Vande Amsterdamse Borgerye Aen Zijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orange Stadthouder van Hollandt, Capit. En Ad. Generael*, Knuttel 10213, 1672; A. van Citters, *Artyckelen, welcke versocht zijn van de vroomen Burgers der Stadt Middelburgh, van hare Ed. Achtbare Magistraet*, Tiele 6081, 1672; P. Coorne, *Aensprake Uyt naem der Kerkcken van Zeelandt, als oock Onder die, des Classis van Walcheren in 't bysonder, aen Sijn Hoogheydt den Heere Willem-Henrick de III. Prince van Oranje, &c. Bestaende In een geluckwenschinge over sijn Hooghedachte Hoogheydts bevorderinghe tot die aensienlijcke Charge van Stadthouder over de Provintie van Zeelandt, &c.*, Knuttel 10256, 1672; A. Couwenhove, *Versoeck Gedaen aen de E.E. Heeren Burgermeesteren ende Vroedschappen der Stadt Rotterdam, door de gemeene Burgerye der selver Stede, op den 8 Julij 1672. Ende aen haer ter selver tijdt toegestaen, ende alsdoen oock gepubliceert*, Knuttel 10145, 1672; C. Pous, *Breeden-Raedt dan xj. Julij 1672. Gehouden binnen der Stadt Zierc-zee*, Knuttel 10162, 1672.

25 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van deze campagne: M. Reinders, 'Capability and the transformation of Dutch citizenship', in: J. Hartman, J. Nieuwstraten & M. Reinders (eds.), *Public office, private demands. Capability in governance in the seventeenth-century Dutch Republic*, Newcastle 2009, p. 176-198.

26 Cf. Hartman e.a., *Public offices*.

27 M. Reinders, 'Burghers, orangists and good government'.

28 D. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*, Groningen 1961. Cf. P. Geyl, 'Democratische Tendenties in 1672', in: Id., *Pennestrijd over Staat en Historie. Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal*, Groningen, 1971.

29 Van Nierop, 'Private Interests'; Gabrielle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid; Zaret, Origins*, p. 216; Knights, *Representation and misrepresentation*, p. 109-149.

30 *Aerdigh request aen sijn excellentie grave van Hoorn, gouverneur over de provintie van Vtrecht*, Knuttel 11194, 1674. Cf. *Geaugmenteerde autentijcke lyst, vande namen der personen die het request geteyckent hebben, 't welck sy aen Zijn Excelltie den grave van Horne, &c. overgelevert hebben*, Knuttel 11191, 1674. Everard Booth, een regent uit Utrecht die in deze jaren een dagboek bijhield, beweerde dat deze petitie afkomstig was van officieren van de schutterij en andere aanzienlijke burgers. J.A. Grothe, 'Dagelijksche Aanteekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673, gehouden door Mr. Everard Booth', in: *Berigten van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, Utrecht 1857, p. 150.

31 *Historisch verhael van het geene is voor gevallen tot Utrecht in de maent van november des jaers 1673 aengaende het teyckenen van het fameuse request*, Knuttel 11739, 1680. Cf. *Ernstig verzoek aan alle inboorlingen van Europa*, Knuttel 11318, 1675, 6-7.

32 *Twee Missiven Van sijn Hoogheydt den Heeren prince van Oranje, d'Eene aen de Majestraet van Zierc-Zee d'Ander aen de Majestraet van Enkhuysen*, Knuttel 11624, 1678.

33 Cf. *Deductie voor de gesworene gemeente der stad Deventer, aen de heere prince van Orange, &c. Overgegeven*, Knuttel 11513, 1677. Cf. *Consideratien ende redenen, daer by de nootsaeckelijckheit van de stadthouderlijke regeringe in desen Staet ende Republique wordt aengewesen, &c. dienende mede tot beantwoordinge, ofte refutatie van de Deductie by de gemeens-luyden van Deventer aen syn hoogheydt overgelevert, en met den Druck gemeen gemaect*, Knuttel 11514, 1677; *Aenmerkingen op de consideratien, en redenen, met dewelcke het recht der steden Deventer, Campen, Swol geimpugneert wort*, Knuttel 11515, 1677; *Coppe van een Request, Gepresenteert aen Sijn Hoogheydt, Door 350 Edele Burgeren van de 17 Steden van Hollandt*, Knuttel 12183, 1684.

34 Zaret, *Origins*, p. 52, 216.

35 J. Gribbius, *D'Ontroerde Leeuw*, Knuttel 10526, 1672, 40. Cf. Knights, 'Parliament, print and corruption in Later Stuart Britain', in: J. Peacey (ed.), *The Print Culture of Parliament 1600-1800*, Edinburgh 2007, p. 60-61.

- 36 *Consideratien*, Tiele 6106, 4.
- 37 *Ibid.*, 16.
- 38 Borrebach, *De Haegsche Anatomie*, Knuttel 10403, 12.
- 39 *d'Ontdeckte Ambassade*, Knuttel 10466.
- 40 Borrebach, *De Haegsche Anatomie*, Knuttel 10403, 8.
- 41 J. Fidelis, *Hollants Mars-Banquet*, Knuttel 10308, 14.
- 42 J. van Beveren, *Deductie ende vertoogh by M. Jacob van Beveren, Heere van Swijndrecht*, Pamfletcollectie Stadsbibliotheek Rotterdam, 240, 1672.
- 43 Knevel, *Het Haagse Bureau*, p. 116; Van Nierop, 'Private Interests', p. 33.
- 44 A. Van Loo, *Poincten van Redres en Reformatie*, Knuttel 10587, 1672; G. Dorren, 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem', in: Remieg Aerts & Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*, Kampen 1998. Cf. Van Nierop, 'Private Interests', p. 36; Prak, 'Corporate politics in the Low Countries', p. 104.
- 45 GAR/Gemeentearchief Rotterdam, 1.01, 677
- 46 *Het aengeplackt Biljet*, Tiele 6125, 1672.
- 47 *Ibid.*
- 48 *Eysch, Van de Burgers van Amsterdam*, Petit 3947, 1672.
- 49 Verschillende historici waren niet op de hoogte van deze verschillen en hebben verkeerde versies gebruikt in een poging de burgerbeweging in het Rampjaar te verklaren. Cf. Renier, *De Noord-Nederlandse Natie*, p. 231; Geyl, *Oranje en Stuart*, p. 332-333; Roorda, *Partij en Factie*, p. 155.
- 50 Gebhard, 'Een dagboek uit het rampjaar 1672', p. 91; 'Uit het Dagboek van de Amsterdamse koopman Isaac Pool', Signatuur KB 122 D 4: 1669. Cf. Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*, Zutphen 1999, p. 16, 170, 71, 309, 39; Jeroen Salman, 'Troebelen en tijdsordening. De actualiteit in zeventiende-eeuwse almanakken', *De zeventiende eeuw* 17, 2001, p. 16. Cf. *Hydra*, Knuttel 10601; Geyl, *Oranje en Stuart*, p. 332-333.